

Наталія Діус,
спеціаліст I категорії Навчально-наукового інституту
євроінтеграційних досліджень
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ІСТОРИОГРАФІЯ, СУТНІСТЬ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано сутність та основні підходи до розуміння поняття «геополітика», а також охарактеризовано етапи та головні проблеми історіографії геополітичної науки України. Автор також висвітлив методологічні основи та тенденції розвитку геополітичної науки України.

Ключові слова: геополітика, методологія, тенденції розвитку, історіографія, пізнання.

В статье анализируется сущность и основные подходы к пониманию категории «геополитика», также дается характеристика этапов и главной проблемы историографии геополитической науки Украины. Рассмотрены методологические основания и тенденции развития геополитической науки Украины.

Ключевые слова: геополитика, методология, тенденции развития, историография, познание.

The article analyzes the subject and main approaches of understanding the concept of «geopolitics» and describes the main stages and historiography of geopolitical science of Ukraine. The author also highlighted the methodological bases and trends of Ukraine's geopolitical science.

Keywords: geopolitics, methodology, trends, historiography, knowledge.

Геополітика як родові поняття в своїй генезі тісно пов'язана з природознавчими і суспільно-гуманітарними науками. Геополітика – це не окрема наука, а система наук, до якої входять географія, історія, демографія, стратегія, етнографія, релігієзнавство, екологія та інші науки.

Геополітика не просто визначає залежність політичних рішень і їх наслідків від стану розвитку країни та її географічного місця в світі, це – об'єктивна залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних чинників, які дозволяють цьому суб'єкту здійснювати контроль над простором.

Поняття геополітики характеризує місце та конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей положення держав чи їх блоків на локальні, регіональні, континентальні чи глобальні процеси.

Існують два підходи до розуміння змісту цього поняття:

а) у вузькому розумінні геополітика – це політологічна концепція, яка визнає у зовнішній політиці держав визначальну роль географічного фактора, а саме: просторове розташування країни, розмір її території, кількість та щільність населення, наявність, відсутність чи обмеженість природних ресурсів, особливості клімату. У цьому сенсі геополітику прийнято розглядати як просторово-географічний аспект міжнародних відносин, пов'язаний із питаннями здійснення зовнішньої експансії держави за допомогою сили, передусім військової;

б) у широкому розумінні геополітика – це сукупність фізичних, соціальних, матеріальних та моральних ресурсів держави, які складають той потенціал, використання якого дозволяє їй досягати своїх цілей на міжнародній арені.

Історіографія геополітичного пізнання є історією формування, розвитку і змін концептуальних систем картин геополітичної реальності, які відбуваються в залежності від змін способів вирішення основної проблеми геополітики – генези і розвитку геополітичних інтересів.

Основи геополітики та геополітичної стратегії як наукового напрямку заклали Ф. Ратцель, Р. Челлен, Г. Маккіндер, Н. Спайкмен, А. Мехен, К. Хаусгофер, П. Савицький. З українських вчених-географів, що стояли біля витоків геополітики, слід виділити С. Рудницького, В. Кубійовича, В. Садовського. Питанням забезпечення безпеки у євроатлантичному регіоні присвятили свої праці Д. Майнінг, К. Грей, С. Коен, а також інші вчені, що працювали в руслі течії „атлантизму”. Мондіалістичні концепції глобального світоустрою, суттю яких є моделювання географічної картини світу з урахуванням впливу глобалізації, розроблено З. Бжезінським, І. Валлерстайном, А. Страусом, Ф. Фукуямою, С. Хантігтоном, А. Дугіним, В. Цимбурським та іншими [1; с. 153-154].

Геополітична наука в Україні започаткувалася на початку 20 століття у працях С. Рудницького, О. Донцова та Ю. Липи, проте аж до набуття Україною статусу суверенної держави геополітика, як і багато інших „заборонених” дисциплін, не розвивалася. Наразі українські геополітичні дослідження дістали змогу розвиватися на науковій основі. Тому ми можемо з певністю стверджувати, що українська геополітична школа нині перебуває у періоді становлення. У сучасній українській науковій сфері відбуваються процеси осмислення та аналізу досягнень світової геополітичної думки та глибокі наукові спроби пошуків власне українських геополітичних концепцій та стратегій [1; с. 154].

Найбільш предметно і системно проблема історіографії геополітичної проблематики України висвітлюється крізь призму концептуальних узагальнень Р. Челлена („Україна у Першій світовій війні”), Х. Макіндера („Євро-Азія та Україна”), К. Хаусгофера („Хаусгофер К. та Друга світова війна”), М.

Вебера („Україна в геополітичних міркуваннях М. Вебера“), Р. Сетон-Вотсона („Нова Європа“) у книзі „Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз)“ (1996 р.), яка містить комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз проблем української державності в 20 столітті. Висвітлюється теоретична спадщина національної державницької думки. Значну увагу надано геополітичним параметрам незалежнення України, а також сучасним проблемам державного будівництва та суспільного розвитку [1; с. 155].

Характерною рисою міжнародних відносини 21 століття є використання геополітики у двох її площинах – теоретичній (гносеологічній) та практичній (державотворчій). Інакше кажучи, геополітичні концепції та стратегії є важливою ланкою всієї зовнішньополітичної діяльності держави та її зусиль з утвердження свого місця у світі. Проблематика геополітики, формування геостратегії знаходяться у центрі уваги багатьох країн. Винятком не стала й Україна.

Стрімке визнання України на міжнародному рівні дало поштовх до ґрунтовної розробки її зовнішньополітичної концепції. Визначені ще Декларацією про суверенітет [2] принципові засади української зовнішньої політики необхідно було конкретизувати з урахуванням тих реальних проблем, що постали перед країною після проголошення її незалежності. Активна цілеспрямована, чітко окреслена і виважена зовнішня політика повинна була забезпечити сприятливі умови для економічного та культурного піднесення України й одночасно забезпечити її участь у розв’язанні низки глобальних і регіональних проблем, які потребували об’єднаних дій міжнародного співтовариства.

Засади, на яких Україна втілювала в життя свій зовнішньополітичний курс, ґрунтувалися на дотриманні загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, Статуту ООН [3], Гельсінського Заключного акта [4] тощо. У міжнародному праві принцип мирного співіснування, поваги до загальнолюдських цінностей, активної співпраці на міжнародній арені – один із найголовніших. Він передбачає на взаємній основі суверенну рівність і поважання суверенітету; територіальну цілісність і непорушність кордонів; невтручання у внутрішні справи; дотримання і виконання міжнародних договорів і зобов'язань; врегулювання міжнародних спорів і конфліктів лише мирними, політичними засобами.

З огляду на концептуальну визначеність зовнішньополітичного курсу України, особливо велике значення мав документ, схвалений Верховною Радою України 2 липня 1993 р. „Про основні напрями зовнішньої політики України” [5]. Він визначив головні національні інтереси України, завдання і принципові засади її зовнішньополітичної діяльності.

У ньому зазначено, що, з огляду на геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, Україна має всі можливості стати впливовою світовою державою, виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі [5].

Важливе місце для формування нормативно-правової основи зовнішньополітичних пріоритетів України мають також такі законодавчі акти: „Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС” [6], „Стратегія європейської інтеграції України” [7], „Програма інтеграції України до ЄС” [8], „План дій „Україна – Європейський

Союз", Європейська політика сусідства" [9], Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [10], Угода про спрощення візового режиму та реадмісію між Україною та ЄС [11], Порядок денний асоціації Україна – ЄС [12], а також інші документи, що регулюють взаємовідносини України з ЄС [13, 14] в контексті реалізації євроінтеграційної зовнішньополітичної стратегії України [15; с.8–31; с.56–287].

Акцентуючи увагу на проблемі геополітичної стратегії, можна зробити висновок, що вона є однією з основних проблем сьогоденної України.

Сутність геополітики як феномену головним чином пов'язана з ідеєю контролю над простором [16; с.103–105]. З'явившись на початкових стадіях розвитку людства як досить примітивна ідея (боротьба за прямий контроль над прикордонними територіями), сьогодні контроль над простором є надзвичайно диверсифікованим і у більшості випадків не може бути описаний у категоріях прямого військового або політичного контролю. Саме тому геополітика є не просто об'єктивною залежністю зовнішньої політики держави від її географічного місця розташування, геополітика – це об'єктивна залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних чинників, які дають йому змогу здійснювати контроль над простором.

В умовах сучасного світу значення геополітичних чинників значно підвищилося. Ці зміни пов'язані з появою нових аспектів міжнародного життя, зумовлених процесами глобалізації, транснаціоналізації, зростанням взаємозалежності, впливом екологічної ситуації, науково-технічної, у тому числі інформаційно-телекомунікаційної, революції тощо.

Закінчення „холодної війни” і занепад біполярного світу СРСР–США зумовило фундаментальні зміни у сучасних міжнародних відносинах. З’являються нові геополітичні дослідження, зумовлені корінними змінами геостратегічної картини світу [17; с.3].

У сучасному геополітичному пізнанні виділяють дві протилежні концептуальні системи: історичну (концепції еволюції цивілізацій, балансу сил, євразійства) і логічну, тобто з точки зору результату (концепції моно-, дво-, багатополюсного світу). Органічне їх поєднання бачиться основною і найбільш перспективною тенденцією розвитку сучасного геополітичного пізнання.

Класичні форми геополітики впродовж останніх десятиліть істотно трансформувалися, накладаючись на складні вияви кризи модерну, формою заперечення якого є класична геополітика Ратцеля – Маккіндера – Хаусхофера – Савицького [1; с. 163].

Якісно модифікувалися і самі геополітичні чинники світового розвитку, відкинувши традиційне розуміння національної безпеки і деякою мірою привівши до зменшення протиборства континентальних і морських держав.

Нині відбувається трансформація геополітичної науки під впливом як об’єктивних процесів глобалізації, науково-технічної революції, екологічної кризи, так і суб’єктивно-неспроможної самої геополітичної науки стати „системним забезпеченням” зовнішньо- і внутрішньополітичних стратегій держав і світового співтовариства, оскільки геополітика виконує функцію наукового забезпечення вироблення і реалізації політики держав.

На сьогоднішній день все більший вплив на розвиток геополітики справляє саме геоекономічна наука, що розвивається впродовж останніх двох десятиліть на стику геополітики та геоекономічної науки. Саму геоекономіку потрібно розглядати як багаторівневу структуру економічних відносин у міжнародному просторі. Вона є різновидом економічної взаємодії, зумовленої територіальними інтересами економічних суб'єктів і спрямованої на використання умов, можливостей і ресурсів простору. Разом з геополітикою, геодемографією, геоекологією, геокультурологією, геориспруденцією і геометодологією геоекономіка формує нову систему геосоціальних наук.

Щодо тенденцій розвитку геополітичної науки, потрібно враховувати новий геополітичний і геоекономічний устрій. На нинішньому етапі світ – геоекономічно неврівноважена система, що характеризується спробами однієї з цивілізацій (Заходу) підірвати існуючу відносну геоекономічну рівновагу. При цьому континентальні цивілізації намагаються, дотримуючись своїх національних інтересів, намітити інтеграційні альянси, а отже, запобігти стиранню своєї „геоекономічної пам'яті” (тобто зникнення зі світового простору). Такі тенденції свідчать про те, що геоекономіка стала важливим „полем” цивілізаційного протистояння, що робить цивілізаційний вимір геоекономіки пріоритетним напрямом як з теоретичного, так і з практичного погляду [1; с. 158-159].

У сучасному світі відбувається розподіл планети на окремі геоекономічні зони, що відіграють роль нових станів глобального універсалу. Розвиток масштабних технологій активного перерозподілу світового доходу на основі стягування геоекономічних „рентних платежів” зробив

неможливим досягнення соціальної однорідності світу, закріплюючи неврівноважений стан світової економіки.

На думку відомого російського геоекономіста Е. Г. Кочетова геоекономіка вже давно витиснула геополітику на другий план. Проте ефективність неекономічного аналізу і стратегії визначається, насамперед, їхньою орієнтацією на геополітичні процеси, що відбуваються. Геоекономічний процес є чинником геополітичної взаємодії.

Геополітичний тип мислення та побудована на його основі картина світу, яка є кардинальним переглядом історії міжнародних відносин, ґрунтуються на матеріалістичному розумінні історії.

Однією з основних категорій геополітики є геостратегія – зумовлений геополітикою напрям діяльності держав на міжнародній арені. Спираючись на геополітичні концепції, уряди окремих держав проводять політику анексії територій шляхом військового і дипломатичного характеру, створення альянсів, встановлення сфер впливу, побудови військових баз, протидії революційним процесам – тобто, „створюють простір” [18; с.102] для транснаціональних корпорацій.

Методологічною основою геополітичної науки є аксіоматичний підхід – універсальний метод пізнання світу, який лежить в основі інших дослідницьких методів. Він реалізується через перетворення не аксіоматичного констатування існування певних відносин на постулат про те, що такими ж мають бути відносини в усіх подібних випадках. „Трансформація не аксіом у не надані у досвіді аксіоми – магістральний шлях пізнання людиною зовнішнього світу. Розширювальне тлумачення емпіричних даних – неправомірний вихід за межі даної у досвіді реальності –

виявляється єдиною можливим засобом глибокого пізнання зовнішнього світу”, – доводить Ю. Б. Черняк [19; с.18].

Методологічна зорієнтованість аксіоматизму допомагає йому подолати редуccionізм моністичного підходу макротеорій до суспільного розвитку і водночас створити умови для формування дійсно всеосяжної картини суспільного розвитку. Фрагмент цієї картини утворюється через розгляд об'єкта під різними кутами зору.

Аксіоми, що належать до сфери соціально-гуманітарних наук, не мають не спростованої достовірності, не є самоочевидними, можуть заперечуватися не тільки за теоретичними, а й за позанауковими мотивами. Вони стосуються інтересів тих чи інших соціальних спільнот та окремих індивідів, не всіма ними визнаються і тому мають конвенційний характер. Особливо це стосується геополітики, теоретичні положення та висновки якої відрізняються політичною заангажованістю.

З позицій аксіоматичного підходу багато геополітичних феноменів належать до типу явищ, що дефінітивно не називаються у разі, коли неможливо довести істинність визначень, наданих нам у досвіді. Так, принципово неможливо перевірити визначення планетарного дуалізму як фіксуємого певні явища та процеси, тому воно є неверифікованим.

Аксіоматичний підхід реалізується у межах геополітичної парадигми, яка має три складові:

- дослідження соціально-політичних ситуацій з погляду хронологічних умов їх розвитку;
- зіставлення реальних даних з різними, а часто і протилежними, уявленнями про одну і ту саму територію;

- прогнозування та рекомендації щодо проведення політичної стратегії перетворення простору.

Методологія геополітики ґрунтується на сукупності явищ і процесів державного рівня з рівнями макрорегіональними і глобальними, наприклад, розміру, конфігурації і нанесення державних кордонів, положення економічних районів, клімату тощо із зовнішньополітичними конфліктами. Не менш важливим для геополітики є погляд „зверху-вниз”: з аналізу регіональних систем держав до вивчення впливу цих процесів на геостратегію конкретної держави, внутрішньополітичні конфлікти, з аналізу глобальних геополітичних факторів, наприклад, чисельності діаспор, до вивчення впливу цього фактору на зовнішню і внутрішню поведінку окремої держави.

Методи геополітики достатньо різноманітні – від спостережень і роздумів до використання математичного апарату. Застосування кількісних методів не завжди підвищує результативність досліджень. Проте, „якісний” геополітичний аналіз може бути набагато більш результативним щодо ідей, ніж висновки багатьох розрахунків.

Методи багатомірної статистики найчастіше використовуються в геополітиці у міждержавних зіставленнях, багаточисельних спробах геополітичного районування світу, шляхом аналізу всіляких і порівнянних відомостей по всіх країнах, при конструюванні “показників потужності”, покликаних кількісно відобразити впливовість держав у різних сферах життя.

Система категорій, що склалася в геополітиці нині із збагаченням і зміною її проблематики, швидко розширюється. Окрім старих понять – сфера впливу, баланс

потужності, буферна зона, країни-сателіти, залякування, маргінальний пояс – тепер до наукового звороту увійшли нові категорії, такі, як інтеграція-дезінтеграція, національні інтереси, динамічна рівновага інтересів, введене відомим американським геополітиком С. Козном поняття “країна-ворота”, тобто невелика держава з вигідним географічним розташуванням на стику великих країн і їх блоків, з перехідною за функціями і структурою економікою, яка може грати роль посередника в зближенні своїх партнерів.

Синтез геополітичної та світосистемної парадигм конкретизується у певній комбінації філософських (діалектичний), спеціально-наукових (історико-системний, структурно-діахронний) та конкретно-проблемних (метод сценаріїв) методів наукового пізнання, що забезпечує поєднання соціально-філософського, філософсько-історичного та геополітичного аналізу. Жоден з методів не є універсальним і неспроможний забезпечити повне відображення об’єктивної дійсності. Це можливо лише у випадку застосування комплексу всіх методів.

Діалектичний метод ґрунтується на розумінні об’єкта дослідження як такого, що перебуває у стані постійних закономірних змін, у стані розвитку, рушійною силою якого є суперечність. На практиці діалектичний метод застосовується як „запитання-відповідь”, „виклик-відгук”. Діалектичний метод ґрунтується на методологічних засадах об’єктивності, історизму та детермінізму, які визначають засоби пізнання сутності, загальних та відмітних рис.

Значення історико-системного і структурно-діахронного методів полягає насамперед, у тому, що їх застосування дає змогу виявити системний характер геополітичних відносин. Тобто, у цьому випадку це передбачає аналіз геополітичних

епох, трансформацій, закономірностей, тобто внутрішньої побудови процесу геополітичного розвитку.

Список використаних джерел

1. Шепелєв М.А. Теорія міжнародних відносин: підручник / передм. Д.В. Табачника. – К.: Вища шк., 2004. – 622 с.
2. Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-е вид., змінене і доп. Упорядник І. О. Кресіна. Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – 208 с.
3. Статут ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/alldoWWW/94DE07883BDEEFA94225647A0032726E!OpenDocument
4. Гельсінський заключний акт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.seerecon.org/region/sp/helfa75e.pdf>
5. Про основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 року // Голос України. – 1993. – 24 липня.
6. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством від 10.11.94 №237/94-ВР (237/94-ВР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_012
7. Закон України „Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” від 05.07.2003//5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=615%2F98>

8. Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу. Указ Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072/2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_693

9. План дій "Україна – Європейський Союз" Європейська політика сусідства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_693

10. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crossborder.org.ua/ing/zag/os.pdf>

11. Угода про спрощення візового режиму та реадмісію від 15.01.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_850

12. Порядок денний асоціації Україна – ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=243281941&cat_id=223345338&ctime=1266423569791

13. Закони України та інші нормативно-правові акти щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

14. Закон України „Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” від 05.07.2003//5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=615%2F98>

15. Нормативно-правове забезпечення стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію: навчальний посібник-хрестоматія: У 2 частинах / уклад. і коментар: І.В.Артёмов, Д.В.Вітер, Л.І.Загайнова,

О.М.Казакевич, О.М.Руденко. – Ужгород: Ліра, 2007. – Ч.1. – 452 с. (Серія „Євроінтеграція: український вимір”. Вип.5).

16. Плешаков К.В. Геополитика в свете глобальных перемен // Междунар. жизнь. – 1994. – №10. – С.12–23.

17. Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Междунар. отношения, 1997. – 383 с.

18. Панарин А.С. Вызов (геополитический пессимизм против цивилизованного оптимизма) // Знамя. – 1994. – №6. – С. 45–94.

19. Черняк Ю.Б. Цивилиография Ю.Б. Черняк – М., 1996. – 205 с.